

ARTICLE INFO

Received: 26th April 2023

Accepted: 03rd May 2023

Online: 04th May 2023

KEY WORDS

Мулкий, шахсий номулкий ва шахсий ҳуқуқлар, корпоратив муносабатлар, битим, шартнома, патент, ихтиро, интеллектуал мулк, ҳодиса, факт, қонуний ва ноқонуний факт ва ҳ.

ҲУҚАРОЛИК ҲУҚУҚ ВА БУРЧЛАРИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШ АСОСЛАРИ

Хушбоқова Нигора Ғайрат қизи

Термиз давлат университети Юридик факультети
Юриспруденция таълим йўналиши 3-босқич талабаси

Nigora.0303@icloud.com

<https://www.doi.org/10.5281/zenodo.7895696>

ABSTRACT

Ушбу мақолада фуқаролик ҳуқуқининг ҳуқуқ соҳалари ичида тутган ўрни, мамлакатимизда амалга оширилаётган ислоҳотлар, фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларининг вужудга келиш асослари батафсил ёритилган.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислоҳотлар фуқаролик муомаласи иштирокчилари билан боғлиқ муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш билан бевосита боғлиқдир. Бозор муносабатларига ўтиш, иқтисодиётда хусусий мулкнинг мавқеини ошириш, хусусий мулкдорлар синфини шакллантириш, тадбиркорлик фаолиятига кенг йўл очиб бериш, бозор инфратузилмаси институтларини ташкил этиш, рақобат муҳитини шакллантириш, тадбиркорлик фаолияти субъектлари ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш айти кунда долзарб масалалардан ҳисобланади.

Дарҳақиқат, ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларида туб ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Иқтисодиёт либераллашиб, ислоҳотлар чуқурлашмоқда ва кишиларнинг тафаккури, ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданияти юксалмоқда, ўз мулкий ва шахсий ҳуқуқларини вужудга келиш ва ҳимоя қилиш борасида амалий кўникмаларга эга бўлмоқда.

Бунинг натижасида мамлакатимиз, шаҳар ва қишлоқларимиз қиёфаси таниб бўлмас даражада ўзгариб бормоқда, ишлаб чиқариш ва саноат жадал суръатлар билан ривожланмоқда, унинг таркиби тубдан янгиланмоқда, юқори технологияларга асосланган замонавий корхоналар ишга туширилиб, ишлаб чиқариш модернизация ва диверсификация қилинмоқда, иқтисодиётимизнинг рақобатдошлиги ошмоқда.¹

¹ Каримов И.А. Асосий вазиғамиз – жамиятимизни ислоҳ этиш ва демократлаштириш, мамлакатимизни модернизация қилиш жараёнларини янги босқичга кўтаришдан иборат. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганнинг 23 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2015 йил 6 декабрь.

Маълумки, фуқаролик ҳуқуқи юриспруденциянинг асосий соҳаларидан бири ҳисобланади. Ҳуқуқий муносабатлар таркибида эса фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар асосий мавқени эгаллайди. У мулкӣ ва шахсий ҳуқуқлар билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишда муҳим аҳамият касб этади.

Ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг юридик жиҳатдан тенглигига асосланган мулкӣ, шахсий ва ташкилий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишда, шахслар ўртасидаги ўзаро алоқаларни шартномавий усулда тартибга солишда, ижодий фаолиятни ҳуқуқий муҳофаза қилишда фуқаролик ҳуқуқи муҳим ўрин тутди. Зеро, у кундалик амалга оширадиган фаолиятимиз, ўзаро мулоқотлар, ташкилий-ҳўжалик алоқалари, моддий ва маънавий эҳтиёжларимизни қондириш каби кўплаб ҳаётӣ муносабатларни тартибга солинадиган, ўрганадиган ҳуқуқ соҳаси саналади.

Адабиётларда келтирилишича, фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган муносабатлар қуйидаги шаклда келтирилган:

- **мулкӣ ҳуқуқлар;**
- **шахсий-номулкӣ ҳуқуқлар;**
- **ташкилий-ҳуқуқий мазмундаги корпоратив муносабатлар.**

Профессорлар Х.Р.Раҳмонқулов ва О.О.Оқюловларнинг фикрича эса, фуқаролик қонун ҳужжатлари томонидан тартибга солинадиган муносабатларнинг уч тури фарқланади:

- ✓ **мулкӣ муносабатлар;**
- ✓ **шахсий номулкӣ муносабатлар;**
- ✓ **мулкӣ муносабатлар боғлиқ бўлмаган, объекти сифатида инсоннинг унинг ўзидан ажралмас ҳуқуқ ва эркинликлари, шунингдек, бошқа номоддий манфаатлар ҳисобланган шахсий муносабатлар фарқланади.**

Иқтисодиёт соҳасида амал қилувчи **мулкӣ муносабатлар** кўрсатиб ўтилган муносабатлар ичида етакчи ўрин тутди. Товар-пул муомаласида товар сифатида иштирок этадиган ёки иштирок этиши мумкин бўлган мол-мулк уларнинг асосий объекти ҳисобланади. Бозор иқтисодиётига ўтилиши билан боғлиқ равишда фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган мулкӣ муносабатларнинг мол-мулкнинг янги тоифаларини қамраб олиш жараёни содир бўлмоқда. Бугун уларнинг сирасига, жумладан, товарга айланиб улгурган ер, бошқа табиий ресурслар, кўп қаватли тураржой бинолари, бошқа тураржой квартиралари киритилмоқда.

Мулкӣ муносабатларга боғлиқ шахсий номулкӣ муносабатлар кўпчилик ҳолларда муаллифлик ҳуқуқи, исмга бўлган ҳуқуқи ҳамда илм-фан, адабиёт ва санъат асарларига, ихтиролар, саноат намуналарига бўлган бошқа шахсий номулкӣ муносабатлар, адабиёт ва санъат асарлари ижрочиларининг шахсий номулкӣ ҳуқуқлари юзасидан вужудга келади.

Иқтисодий мазмунга эга бўлмаган ва тўғридан-тўғри пулда баҳолашнинг имкони бўлмаган ҳуқуқлар бундай муносабатларнинг объекти ҳисобланади. Аммо ушбу ҳуқуқларнинг эгалари, бир пайтнинг ўзида, мулкӣ ҳуқуқларга, энг аввало, ўзининг интеллектуал фаолияти натижаларидан фойдаланишга мутлақ ҳуқуққа эгадирлар. Шунга боғлиқ равишда улар ушбу номулкӣ муносабатлар билан туташ мулкӣ муносабатлар асосида моддий наф топишлари ва даромад олишлари мумкин.

Инсоннинг ажралмас ҳуқуқ ва эркинликлари, шунингдек, бошқа номоддий неъматлар билан боғлиқ манфаатларни ҳимоялаш бўйича муносабатлар алоҳида турни ташкил этади. Ушбу муносабатлар мулкый муносабатлар билан бевосита боғлиқ эмас, аммо тегишли ҳуқуқ, эркинлик ва манфаатлар бузилганда уларнинг эгаларига етказилган маънавий зиён учун товон тўлаш бошқа чоралар билан биргаликда қўлланиши мумкин. Фуқаролик кодекси фуқаролик қонун ҳужжатлари билан муҳофаза қилинадиган ҳуқуқ, эркинлик ва бошқа номоддий манфаатларнинг рўйхати очиқ бўлиши (узил-кесил бўлмаслиги) нуқтаи назарида туради, бу эса унинг қўлланиш доирасини анча кенгайтиради ².

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 8-моддасида фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларининг вужудга келиш асослари келтирилган.

Унга кўра, фуқаролик ҳуқуқ ва бурчлари қонун ҳужжатларида назарда тутилган асослардан, шунингдек, фуқаролар ҳамда юридик шахсларнинг, гарчи қонун ҳужжатларида назарда тутилган бўлмаса-да, лекин фуқаролик қонун ҳужжатларининг умумий негизлари ва мазмунига кўра фуқаролик ҳуқуқ ҳамда бурчларни келтириб чиқарадиган ҳаракатларидан вужудга келади.

Фуқаролик ҳуқуқ ва бурчлари қуйидагилардан вужудга келади:

- 1) қонунда назарда тутилган шартномалар ва бошқа битимлардан, шунингдек, гарчи қонунда назарда тутилган бўлмаса-да, лекин унга зид бўлмаган шартномалар ва бошқа битимлардан;**
- 2) қонунда фуқаролик ҳуқуқ ва бурчлари вужудга келишининг асоси сифатида назарда тутилган давлат органларининг ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳужжатларидан;**
- 3) суднинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини белгилаган қароридан;**
- 4) қонун йўл қўядиган асосларда мол-мулк олиш натижасида;**
- 5) фан, адабиёт, санъат асарларини яратиш, ихтиролар ва бошқа интеллектуал фаолият натижасида;**
- 6) бошқа шахсга зарар етказиш натижасида;**
- 7) асоссиз бойиб кетиш натижасида;**
- 8) фуқаролар ва юридик шахсларнинг бошқа ҳаракатлари натижасида;**
- 9) қонун ҳужжатлари фуқаролик-ҳуқуқий оқибатларнинг келиб чиқиши билан боғлиқдиган ҳодисалар натижасида.**

Давлат рўйхатидан ўтказилиши шарт бўлган мол-мулкка бўлган ҳуқуқлар, агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, унга бўлган тегишли ҳуқуқлар рўйхатдан ўтказилган пайтдан бошлаб вужудга келади.³

² Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳ. 1-жилд.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг академиги, юридик фанлари доктори, профессор Х. Р. Раҳмонқулов, юридик фанлари доктори, профессор О. О. Оқюлов таҳрири остида.

Тошкент «Вектор-Пресс» 2010.

<https://www.osce.org/files/f/documents/8/7/74875.pdf>

³ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. (2021 йил 1 мартгача бўлган ўзгартиш ва қўшимчалар билан).

Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси www.lex.uz (расмий манба) асосида.

Тошкент “Yuridik adabiyotlar publish” 2021.

<https://lex.uz/docs/111189>

Ушбу модда фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларининг юзага келиши учун асосларни назарда тутмоқда. Фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларни вужудга келтирувчи бундай асос деб атрофимиздаги воқеликнинг **юридик фактлар** деб аталувчи ҳолатлари тушунилади. Уларни айрим ҳолларда фуқаролик ҳуқуқи субъектининг ихтиёри билан, бошқа ҳолатларда эса унинг ихтиёрига боғлиқ бўлмаган ҳолда юзага келиши юридик фактларни тегишли равишда ҳаракатлар ва ҳодисаларга ажратиш имконини беради.

Ҳодисалар деганда атрофимизни ўраб турган воқеликнинг субъектларнинг ихтиёрига боғлиқ бўлмаган ҳолатлари тушунилади (масалан, **инсоннинг туғилиши ёки ўлими, турли табиат ҳодисалари**).

Юридик факт деб тан олинган ҳаракатлар қонуний ва ноқонуний деб ажратилиши мумкин.

Қонуний юридик фактлар деб қонун ҳужжатлари асосида ва ушбу модданинг иккинчи қисми 1-5-бандларини мисол қилиб келтиришимиз мумкин.

Ноқонуний юридик фактлар қонун ҳужжатларига шартномалар ёки зиммага олинган турли мажбуриятларнинг шартларига зид ва уларни бузувчи ва ушбу модданинг иккинчи қисми 6–7 бандларини мисол қилиб келтиришимиз мумкин.

Энди фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини вужудга келиш асосларини кўриб чиқамиз.

Қонунда назарда тутилган шартномалар ва бошқа битимлардан, шунингдек, гарчи қонунда назарда тутилган бўлмаса-да, лекин унга зид бўлмаган шартномалар ва бошқа битимлардан

Шартномалар ва бошқа битимлар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг юзага келиши учун энг кўп учрайдиган асос ҳисобланади. **Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 353-моддасига мувофиқ икки ёки бир неча шахснинг фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларини вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги келишуви шартнома дейилади.**

Битимлар ҳам бир томонлама бўлиши мумкин. Бир томонлама битимда бир томоннинг иродаси фуқаролик-ҳуқуқий муомаланинг бошланиши учун асос сифатида етарлидир, ўз навбатида битимларнинг ушбу тури фақат уни амалга оширган томон учун мажбурий ҳисобланади. Иккинчи томоннинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари фақат унинг розилиги билан ёхуд қонунчиликда белгиланган асосларда юзага келиши мумкин. Бир томонлама битимларга ишончнома, оммавий танлов, васият ва бошқалар мисол бўлиши мумкин.

Қонунда фуқаролик ҳуқуқ ва бурчлари вужудга келишининг асоси сифатида назарда тутилган давлат органларининг ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳужжатларидан

Қонунда фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини вужудга келиши учун асос сифатида назарда тутилган давлат органларининг ёки фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг ҳужжатлари ҳам фуқаролик-ҳуқуқий оқибатлар юзага келиши учун асос бўлиб хизмат қилиши мумкин. Одатда, давлат органлари ёки фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари оммавий ҳуқуқий муносабатларнинг субъекти бўлиб ҳисобланади ва асосан уларнинг ҳужжатлари маъмурий ҳуқуқий муносабатларни келтириб чиқаради. Фақатгина қонунда тўғридан-тўғри назарда тутилган

ҳолатлардагина юқорида кўрсатилган ҳужжатлар фуқаролик-ҳуқуқий оқибатлар учун асос бўлиши мумкин.

Суднинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини белгилаган қароридан

Судлар, иқтисодий суди ёки ҳакамлик судининг қарори фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларининг вужудга келиши, шунингдек, уларни ўзгартириш ёки бекор қилиш учун асос бўлиши мумкин.

Эгасиз ашёга мулк ҳуқуқини тан олиш тўғрисидаги суднинг қарори, мулк ҳуқуқини бекор қилиш тўғрисидаги суднинг қарори ёки вояга етмаган шахсни ўзи ишлаб топган маблағини мустақил тасарруф қилиш ҳуқуқини чеклаш ёки шу ҳуқуқдан маҳрум қилиш тўғрисида суднинг қарори бунга мисол бўлиши мумкин.

Қонун йўл қўядиган асосларда мол-мулк олиш натижасида

Ўзбекистон Руспубликаси Фуқаролик кодекси 8-моддасининг тўртинчи бандида белгиланган қоида субъектлар учун қонунда йўл қўйилган бошқа асосларда ҳам мол-мулкни қўлга киритишга имкон яратади.

Жумладан, Фуқаролик кодекси томонидан назарда тутилган ўсимлик, ҳайвонот дунёси ва жонсиз табиатнинг ҳамма олиши мумкин бўлган бошқа объектларига (**ЎЗР ФК 189-моддаси**), эгасиз ашёга (**ЎЗР ФК 191-моддаси**), топилмага (**ЎЗР ФК 192-моддаси**), қаровсиз ҳайвонларга (**ЎЗР ФК 195-моддаси**), хазинага (**ЎЗР ФК 196-моддаси**) ва ҳоказоларга мулк ҳуқуқини қўлга киритиш имконияти шулар сирасига киради. Аммо фуқаролик-ҳуқуқий оқибатлар юзага келиши учун мол-мулкни мазкур асосларда қўлга киритиш қонун ҳужжатлари талабларига мувофиқ амалга оширилиши талаб этилади. Масалан, ашёни топган шахс топилма ҳақида хабар қилмаган бўлса ёки уни яширишга уринган бўлса, мукофот олиш ҳуқуқи вужудга келмайди (**ЎЗР ФК 194-моддаси**).

Фан, адабиёт, санъат асарларини яратиш, ихтиролар ва бошқа интеллектуал фаолият натижасида

Илм-фан, адабиёт, санъат асарларини, ихтиролар ва интеллектуал фаолиятнинг бошқа натижаларини яратиш фуқаролик-ҳуқуқий оқибатлар юзага келиши учун асос бўлиши мумкин. Фуқаролик ҳуқуқ ва бурчлари уларни яратиш натижасида вужудга келади, аммо ихтиро билан боғлиқ ҳолда фақат муаллифнинг, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда уни ихтиро муаллифи деб тан олиш ҳуқуқигина пайдо бўлади. Қонунда белгиланган патентни олгандан сўнг муаллиф мазкур ихтирога нисбатан мутлақ ҳуқуқларни қўлга киритади. Инсон ҳали болалик пайтидаёқ интеллектуал асарга муаллифлик ҳуқуқига эга бўлиши мумкин.

Бошқа шахсга зарар етказиш натижасида

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 8-моддасининг олтинчи ва еттинчи бандларида кўрсатилган ноқонуний ҳаракатлар фуқаролик ҳуқуқи ва бурчларини вужудга келиши учун асос бўлиши мумкин. Бошқа шахсга зарар етказиш натижасида қонун бузилиши уни содир этувчида зарарни жабрланганга қоплаб бериш бурчини ҳамда жабрланган кишида эса, кўрган зарарини қопланишини талаб қилиш ҳуқуқини вужудга келишига олиб келади. Мазкур қонун бузилишлари Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар билан боғлиқ моддалари орқали тартибга солинади. Ушбу модданинг еттинчи бандида

кўрсатилган фуқаролик ҳуқуқининг бузилиши ҳам асоссиз бойиб кетган шахс учун, у кимнинг ҳисобига бойиган бўлса, ўша кишининг олдида мажбуриятни келтириб чиқаради.

Фуқаролар ва юридик шахсларнинг бошқа ҳаракатлари натижасида

Юқорида кўрсатилганидек, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида назарда тутилмаган ҳаракат ва ҳодисалар ҳам фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларининг вужудга келиши учун асос бўлиши мумкин, чунки фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг вужудга келиши учун асос бўлиши мумкин бўлган барча ҳаракат ва ҳодисаларни Фуқаролик кодексида санаб ўтишнинг имкони йўқ.

Қонун ҳужжатлари фуқаролик-ҳуқуқий оқибатларнинг келиб чиқиши билан боғлайдиган ҳодисалар натижасида

Ҳодиса – бу одам ихтиёридан қатъий назар юзага келадиган реал борлиқнинг воқеасидир. Масалан, зилзила каби ҳодиса турар жойни суғурталаган шахснинг, агар зилзила оқибатида уй бузилган бўлган тақдирда, суғурта товонини (зарар компенсациясини) олиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи ҳуқуқий далил **факт** бўлиб ҳисобланади. Кишининг вафоти каби ҳодиса кўп сонли ҳуқуқий оқибатларни туғдириши мумкин–вафот этган фуқаро иштирок этган мажбуриятларнинг бекор бўлиши, мол-мулк мерос бўлиб ўтиши бўйича ҳуқуқий муносабатлар ва ҳ.к.

References:

1. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – жамиятимизни ислоҳ этиш ва демократлаштириш, мамлакатимизни модернизация қилиш жараёнларини янги босқичга кўтаришдан иборат. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислон Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 23 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2015 йил 6 декабрь;
2. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳ . 1-жилд. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг академиги, юридик фанлари доктори, профессор Х. Р. Раҳмонқулов, юридик фанлари доктори, профессор О. О. Оқюлов таҳрири остида. Тошкент «Вектор-Пресс» 2010. <https://www.osce.org/files/f/documents/8/7/74875.pdf> ;
3. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. (2021 йил 1 мартгача бўлган ўзгартиш ва қўшимчалар билан). Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси www.lex.uz (расмий манба) асосида. Тошкент “Yuridik adabiyotlar publish” 2021. <https://lex.uz/docs/111189>